

Kościół klasztorny czy staromiejska fara? Architektura kościoła św. Jana Chrzciciela w Stargardzie wobec joannickiego patronatu*

Marek Ober

Szczecin

marekober@wp.pl

Abstrakt

Pierwszy kościół św. Jana Chrzciciela w Stargardzie zbudowano w 4. ćwierci XIII w. jako salową budowlę z granitowych kwader, w formie tej pozostawał do początku XV w. W roku 1408 rozpoczęto rozbudowę świątyni, wznosząc najpierw wieżę dekorowaną blendami typu stargardzkiego oraz krótki halowy korpus o trzech nawach, z okazałym szczytem wschodnim, zachowanym do dziś ponad sklepieniami. Stojący na wschód od korpusu stary granitowy kościół wkrótce rozebrano i zastąpiono jednonawowym prezbiterium o wielobocznym zamknięciu. W ostatniej ćwierci XV w. prezbiterium powiększono o nawy boczne, w początku XVI w. dodając ciąg kaplic – w kilku etapach powstał w ten sposób halowy chór obejściowy. W architekturze kościoła brak form, które można uznać za efekt joannickiego patronatu.

Abstract

The first John the Baptist's Church in Stargard was built in the fourth quarter of the 13th century in the form of a single-cell structure in squared coursed rubble-work from granite; the structure survived down to the beginning of the 15th century. In 1408 the extension started: first to be erected was a tower decorated with Stargard-type blind arcading followed by a short, aisled hall-church, with a grandiose eastern gable, which survived until today covered with the roof. The old granite church, located to the east of the main body, was soon demolished and substituted with a one-nave presbytery with a polygonal east end. In the last quarter of the 15th century the presbytery was extended with aisles and ambulatory, and in the 16th century a row of chapels was added – hence, in a few stages, a ambulatory hall choir was constructed. The architecture of the church displays no features that could be considered the result of the patronage of the Order of St. John.

Słowa kluczowe

Stargard, joannici, kościół parafialny, szczyt, halowy chór obejściowy

Keywords

Stargard, Order of St. John, parish church, top, hall side choir

* Niniejszy tekst powstał jako referat na sesję pt. *Intra et extra clausuram. Klasztor w średniowiecznym mieście północnej Europy*, zorganizowaną przez Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie w maju 2008 r. Bardzo podobny temat – problem patronatu joannickiego wobec kościoła Mariackiego w Stargardzie – poruszyła później Agnieszka Lindenhayn-Fiedorowicz w artykule opublikowanym w IX tomie rocznika „Stargardia” (Lindenhayn-Fiedorowicz 2015). Autorka uważa, że formy architektoniczne związane z Hinrichem Brunsbergiem mogły pojawić się w Stargardzie dzięki wpływowi joannitów, określając rolę zakonu jako „subtelna, lecz nie bez znaczenia”. Ponieważ przypuszczenie to nie zostało poparte żadnymi faktami – ani bezpośrednimi źródłami, ani też analizą architektury – autor pozwolił sobie pozostać przy sformułowanej powyżej ocenie joannickiego patronatu.

Zakon joannitów¹, z którym związane są średniowieczne dzieje kościoła św. Jana Chrzciciela w Stargardzie, pojawił się na Pomorzu Zachodnim zapewne jeszcze przed połową XII w., gdy książę Racibor I (zm. 1156 r.) nadał rycerzom zamek w obecnym Sławsku koło Sławna – o fakcie tym wiemy z dokumentu papieża Grzegorza IX z 1238 r. potwierdzającego przywileje zakonu². W tym samym dokumencie potwierdzone zostało nadanie w Stargardzie „domu z przynależnościami” dokonane przez księcia Bogusława I (zm. 1187 r.) i potwierdzone przez Bogusława II. W dokumencie Barnima I z 1229 r. wymienione są nadania licznych miejscowości w okolicy Stargardu i Sławna, zakon posiadał już wówczas prawo osiedlania kolonistów oraz zwolnienie od dziesięcin i licznych innych obciążeń³. Do joannitów należały dwadzieścia dwie wsie w rejonie Stargardu, Pyrzyce i Szczecina otrzymane poprzez nadania, lecz również drogą zakupu, jak pozyskane w 1373 r. Witkowo⁴, gdzie szczyt kościoła do dziś wieńczy krzyż maltański. Innym śladem obecności zakonu w okolicy Stargardu jest płytki ryt krzyża maltańskiego wpisanego w koło, widoczny w prawym ościeżu zachodniego portalu kościoła w Strachocinie, miejscowości będącej joannicką własnością już przed 1229 r.⁵

Dochody z dóbr joannitów na Pomorzu wspierać miały przede wszystkim działania zakonu w Ziemi Świętej, wśród jego miejscowych członków przeważali duchowni sprawujący opiekę nad licznymi kościołami, wobec których zakon posiadał prawo patronatu⁶. W 2. połowie XIII w. siedziba joannitów stargardzkich przeniesiona została do miejscowości Copan o nieustalonej do dziś lokalizacji w okolicy miasta, a następnie – w początku XIV w. – do Suchania⁷. Mimo to w źródłach z lat 1324–1325 wymieniany był Ludolf ze Stargardu, występujący jako komtur i prezbiter⁸. Był to z pewnością proboszcz stargardzkiej parafii, która obejmowała wówczas starszy kościół św. Jana Chrzciciela oraz wzniesiony później, lecz od początku skupiający ambicje mieszczan, kościół Mariacki. Oprócz będącego członkiem zakonu proboszcza w parafii pracowało czterech kapłanów, z których jeden pełnił posługę w kościele św. Jana⁹.

Stargardzki kościół św. Jana Chrzciciela¹⁰ był pierwotnie budowlą salową z granitowych kwader na rzucie prostokąta, o szerokości równej nawie głównej

¹ Zakon założony w Jerozolimie w połowie XI w. przez kupców z Amalfi (południowe Włochy), jedynego wówczas miasta Zachodu, prowadzącego stały handel z Palestyną, jako opactwo Matki Boskiej Łacińskiej o regule benedyktyńskiej. Przed 1080 r. w obrębie opactwa powstał szpital dla pielgrzymów pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela. Po zdobyciu Jerozolimy przez pierwszą wyprawę krzyżową w 1099 r. szpital zyskał szybko na znaczeniu, a w 2. ćwierci XII w. bractwo szpitalne św. Jana stało się bractwem rycerzy i oprócz opieki nad pielgrzymami zaczęło brać udział w akcjach militarnych - zob. np. Sire 2000, 17–33.

² Hoogeweg 1925, 869.

³ Hoogeweg 1925, 871-872.

⁴ Hoogeweg 1925, 871.

⁵ Hoogeweg 1925, 891.

⁶ Hoogeweg 1925, 881.

⁷ Hoogeweg 1925, 875.

⁸ Hoogeweg 1925, 873 i 875.

⁹ Hoogeweg 1925, 892.

¹⁰ Kościół św. Jana Chrzciciela nie doczekał się dotąd opracowania monograficznego, które byłoby oparte na dokładnych badaniach zachowanej architektury – do roli takiej w żadnej mierze nie pretenduje również niniejszy referat. Zabytek opisywano w każdym ogólnym opracowaniu sztuki Pomorza Zachodniego, począwszy od pionierskiej pracy Franza Kuglera (1840), po wydaną niedawno syntezę architektury gotyckiej w Polsce (Kalita-Skwirzyńska 1995, 213-214). Wszelkie inne opracowania, istotne dla historii i architektury kościoła, cytowane są w pozostałych przypisach.

obecnego prezbiterium i o długości odpowiadającej co najmniej dwóm kwadratowym przeszłom tej nawy. Wprawdzie widoczne u podstawy niektórych filarów prezbiterium granitowe kwadry (ryc. 1) uznać należy nie za fragmenty pierwotnych ścian, lecz za wmurowane wtórnie spolia mające świadczyć o dawności kościoła¹¹, to jednak zwiększona w stosunku do korpusu szerokość nawy głównej oraz wydłużony rzut filarów (będących jakby fragmentami ścian) pozwalają sądzić, że wznosząc nawę główną nowego prezbiterium wykorzystano fundamenty rozebranej poprzedniej budowli (ryc. 2).

Jedynym zachowanym detalem pierwotnego kościoła jest cokół o profilu sfazowanej odsadzki, co nie pozwala datować tej niewielkiej budowli – określanej zresztą w źródłach z XIV w. jako kaplica¹² – wcześniej, niż na ostatnią ćwierć XIII w.¹³ Pierwszy murowany kościół św. Jana Chrzciciela podobny był do blisko stu granitowych kościołów wzniesionych w końcu XIII w. i na początku wieku XIV we wsiach i miasteczkach należącej dziś do Polski części Pomorza i w Nowej Marchii. Z pewnością posiadał typowy dla tej grupy ostrołukowy portal o uskokowych ościeżach oraz wąskie, również ostrołukowe, silnie rozglifione okna. Kamienne szczyty kościoła dekorować mogły płytkie blendy z wnęką w kształcie krzyża pośrodku szczytu wschodniego¹⁴.

Z 2. połowy XIV w. pochodzą liczne wiadomości źródłowe o fundacjach ołtarzy w kościele św. Jana Chrzciciela będących charakterystycznymi dla późnego średniowiecza przejawami indywidualnej i grupowej religijności bogacącego się mieszczaństwa. Ołtarz śś. Andrzeja, Hieronima i Małgorzaty ufundowany został w 1354 r.¹⁵, z 1357 r. pochodzi fundacja ołtarza Chrystusa Bolesciwego, śś. Marka Ewangelisty, Fabiana i Sebastiana¹⁶. W 1380 r. miała miejsce fundacja ołtarza Bożego Ciała¹⁷, kolejne ołtarze ufundowano w latach 1382¹⁸ i 1386¹⁹. Dla historii architektury kościoła największe znaczenie mają dokumenty z lat 1354 i 1357, gdyż określono w nich usytuowanie fundacji we wnętrzu. Ołtarz śś. Andrzeja, Hieronima i Małgorzaty położony był *ad partem australem iuxta calumpnam in oppositum hostii eiusdem ecclesie*²⁰,

¹¹ Układ ciosów cokołu, umieszczonych dokładnie w poziomie posadzki, dopasowany został do rzutu filarów w prostokątnych podstawach arkad i służek, przy czym wyraźnie widoczne jest, że ciosy zostały wtórnie zmontowane. Liczne granitowe kwadry wmurowano także w zewnętrzne ściany prezbiterium oraz w cokół wschodniego przeszła południowej ściany korpusu nawowego. Należy przy tym podkreślić, że kwadry w filarach chóru nie były z pewnością wyeksponowane tak silnie jak obecnie, ich zarys można było dostrzec jedynie pod cienkim wapiennym tynkiem.

¹² Schmidt 1878, s. 3.

¹³ Można przypuszczać, że kaplica przy stargardzkim domu zakonnym istniała już wcześniej, jednak brak na jej temat zarówno wzmianek źródłowych, jak i dających się datować na 1. połowę XIII w. materialnych relikwów.

¹⁴ Ten charakterystyczny dla schyłku XIII w. motyw umieszczono w wierzchołku monumentalnego szczytu zachodniego budowanego od 1292 r. kościoła Mariackiego.

¹⁵ Hoogeweg 1925, 893. Fundatorką była wdowa Odilie (Otylia) Schmidt.

¹⁶ Hoogeweg 1925, 893. Ołtarz i wikaria była fundacją stargardzkiego mieszczanina Henryka Arnswalde (pochodzącego z Choszczna, na co oprócz nazwiska wskazuje także osoba egzekutora testamentu, choszczeńskiego proboszcza) i wdowy po Henryku Block.

¹⁷ Schmidt 1878, 7. Fundatorem był duchowny Reinhold Block.

¹⁸ Schmidt 1878, 8. Była to dotacja dla ufundowanego wcześniej przez Elżbietę, wdowę po mieszczaninie Arnoldzie Rückens, ołtarza Boga Wszechmogącego i licznych innych świętych.

¹⁹ Hoogeweg 1925, 894. Chodzi o ołtarz Dziesięciu Tysięcy Rycerzy oraz śś. Marii Magdaleny i Gertrudy, ufundowany przez proboszcza Dietricha Gobbin.

²⁰ Hoogeweg 1925, 893.

a więc po południowej stronie nawy, przy kolumnie, naprzeciwko drzwi – określenie to wydaje się przeczyć salowemu charakterowi ówczesnego wnętrza, może tu jednak chodzić o „kolumnę” drewnianą, najprawdopodobniej podporę chóru muzycznego lub empory o innej funkcji. Ołtarz Bożego Ciała usytuowany został *in loco angulari partis australis*²¹, w narożu po stronie południowej (trudno rozstrzygnąć, czy było to naroże przy wschodniej czy przy zachodniej ścianie kościoła). Z informacji o położeniu ołtarzy wnioskować można, że w 2. połowie XIV w. salowy kościół był już zbyt mały wobec rosnącej liczby mieszczan pragnących zapewnić sobie zbawienie poprzez coraz liczniejsze fundacje ołtarzy, wikarii i jałmużn²².

Rozbudowę kościoła św. Jana Chrzciciela rozpoczęto w 1408 r., o czym informuje zachowana na południowej ścianie wieży kamienna tablica inskrypcyjna (ryc. 3) podająca także nazwiska trzech prowizorów kościoła²³. Inna, niezachowana inskrypcja z przełomu XVII i XVIII w., powstała po zawaleniu wieży, podkreślała patronat joannicki: *Die Mönche legten mir Den aller ersten Stein 1408. Ueber so viele Jahre Fiel ich wieder ein 1697*²⁴.

Miejsce pod rozbudowę kościoła było ograniczone, gdyż do dyspozycji stał jedynie plac po zachodniej stronie granitowego kościoła, ograniczony od północnego zachodu murem miejskim, co pozwalało na przedłużenie świątyni zaledwie o około 30 m. Na przestrzeni tej zamieszczono dostawiony zapewne do ściany zachodniej granitowej budowli²⁵ krótki trójprzęsłowy korpus nawowy²⁶ oraz zachodnią wieżę na rzucie kwadratu, szerszą niż nawa główna, obudowaną od północy i od południa halami bocznymi, stanowiącymi zwięzione przedłużenie naw bocznych. Hala po północnej stronie wieży z uwagi na bliskość muru miejskiego musiała ulec skróceniu o jedno przeszło. O tym, że hale boczne wzniesiono jednocześnie z wieżą, świadczą pierwotne opory sklepienne zachowane w południowej ścianie wieży, a także brak skośnych przypór w zachodnich narożach korpusu. Obecne formy sklepień korpusu nawowego – gwiaździste o bogatym układzie trójpromieni, z żebrzem przewodnim w nawie głównej i krzyżowo-żebrowe w nawach bocznych – są efektem odbudowy korpusu w XVIII w. po katastrofie wieży²⁷. Nie sposób obecnie stwierdzić, czy odpowiadają one sklepieniom pierwotnym.

Nowy korpus nawowy wraz z wieżą św. Jana Chrzciciela górował nad prostą bryłą dotychczasowego kościoła, którą zapewne rozebrano wkrótce po ukończeniu korpusu. Wzniesiono wówczas jednonawowe prezbiterium o dwóch kwadratowych przęsłach

²¹ Hoogeweg 1925, 894.

²² Fundacje tego rodzaju w dużych miastach Prus, a więc obszaru o podobnej do Pomorza sytuacji mieszczaństwa w późnym średniowieczu, omówił ostatnio P. Oliński 2002.

²³ *Opus hoc novum de anno Dni CCCCVIII Millesimo in profesto beatae memoriae Ignatii Martyris per discretos viros Matthiam Schonenberg, Henningum Busseler et Henricum Bauwertz provisores hujus ecclesiae Deo operante inceptum est* – Schmidt 1878, 4.

²⁴ Schmidt 1878, 4.

²⁵ Ponieważ wiązanie naroży ma zasadnicze znaczenie dla statyki murów z granitowych kwader, wolno przypuszczać, że nowy korpus nawowy dostawiono do ściany zachodniej poprzedniego kościoła i dopiero po wymurowaniu filarów i arkad rozebrano jej część środkową, łącząc wnętrza obu części.

²⁶ Szerokość korpusu nawowego większa jest o 1/3 od jego długości.

²⁷ Górna część wieży zawaliła się w czerwcu 1697 r., por. przypis 24.

i zamknięciu pięcioma bokami ośmiokąta. Prezbiterium to posiadało uskokowe przypory, a jego elewację wieńczył szeroki wnątkowy fryz podokapowy, w którego wnętrzu na tle białego tynku namalowano gęsty maswerkowy wzór z czworolistnych elementów barwy czerwonej i niebieskiej (ryc. 4). Dach prezbiterium był stosunkowo niski²⁸, by lepiej widoczny był okazały szczyt wschodni korpusu. Ten w znacznej części zachowany na poddaszu kościoła szczyt był do niedawna całkowicie nieznanym elementem jego architektury²⁹. Szczyt nadbudowano nad ostrołukową arkadą umieszczoną ponad obecnym łukiem tęczowym. U podstawy szczytu po obu stronach arkady przebiega fryz wnątkowy z wstawionym szeregiem maswerkowych dużych trój- i czworoliści oraz form zbliżonych do krzyża (ryc. 5), o podbarwionych tynkowanych polach wewnętrznych³⁰. Wyżej szczyt rozczłonkowany został ośmioma dwudzielnymi blendami o ostrołukowym obrysie zewnętrznym (ryc. 6). W wierzchołku każdej z blend umieszczono okulus (kolistą wnątkę) ponad pełnymi łukami wewnętrznych pól (ryc. 7). Blendy zgrupowane zostały w cztery pary, dwie wysokie pośrodku i niskie boczne, pary te rozdzielone są lekko występującymi przed płaszczyznę szczytu lizenami o sfazowanych krawędziach, z pojedynczą, wąską i smukłą blendą pośrodku. Podobna lizena umieszczona była zapewne także pośrodku szczytu, lecz w końcowej fazie rozbudowy prezbiterium zastąpiono ją masywną sygnaturką. Naprzemianległe rozmieszczenie par dwudzielnych blend oraz lizen z pojedynczą wąską wnątką jednoznacznie zdradza pierwowzór szczytu kościoła św. Jana Chrzciciela. Był to monumentalny szczyt kościoła Mariackiego w Greifswaldzie z lat 60. XIV w.³¹, w którym co dwie monumentalne blendy przebiega przechodząca w sterczynę lizena o wydrążonym wnętrzu o ażurowym podziale łaską. Gryfijski szczyt znalazł niewiele, jak na swoją klasę, naśladownictw, między innymi w zachodnim szczycie kościoła św. Jana w Szczecinie, a także w wiejskim kościele w Wiek na Rugii. Stargardzka redakcja szczytu wykazuje znaczne uproszczenie wzoru blend, a zwłaszcza lizeny, która została całkowicie pozbawiona głębi, przystosowano ją jednak do umieszczenia w szczycie częściowo zasłoniętym dachem.

Ściany wysmukłej wieży rozczłonkowano blendami typu stargardzkiego, typ ten sformułowano kilka lub najwyżej kilkanaście lat wcześniej w północnej wieży kościoła Mariackiego, natomiast w kościele św. Jana po raz pierwszy poddano go redukcji, zrezygnowano bowiem z maswerkowych rozet, pozostawiając pod pozbawionymi czołganek wimpergami puste wnęki kołowe³² (ryc. 8).

Budując dekoracyjny szczyt korpusu nawowego zakładano być może, że nowy jednonawowy chór kościoła pozostanie jego formą ostateczną. Jednak już w ostatniej ćwierci XV w. zdecydowano o dalszej rozbudowie i dostawiono do korpusu halowy chór obejmujący o dwóch kwadratowych przęsłach nawy głównej i pięciobocznym

²⁸ Widoczne w dolnych partiach szczytu ślady krawędzi polaci dachu nachylone są pod kątem mniejszym, niż typowy spadek polaci dachowych nad jednonawowymi chórami kościołów z XIV–XV w.

²⁹ Szczyt odkryty został i udokumentowany w latach 90. XX w. przez grupę młodych pasjonatów historii i zabytków Stargardu.

³⁰ Majewski 1996.

³¹ Zaske 1958, 82-83.

³² Stargardzki typ blendy omawiany był już przez autora niniejszego tekstu w kilku artykułach (Ober 1995, 131-132; 2000, 46-48; 2004, 89-98) i w niniejszym artykule zagadnienie to nie będzie więc rozwijane.

jej zamknięciu, otoczonym obejściem o sześciu bokach krótkich i jednym długim od wschodu. Budując obejście³³, skuto dotychczasowe przypory jednonawowego chóru, których najwyższe fragmenty wraz z malowanym fryzem widoczne są obecnie powyżej sklepień.

Wyrażony przez autora sąd o tym, że w ścianie wschodniej istniało pierwotnie duże okno, wtórnie obniżone i podzielone na dwa mniejsze okna poprzez wstawienie filara o formie silnie uproszczonej w stosunku do kształtu pierwotnych ościeży³⁴, nie daje się utrzymać wobec dokładnej analizy tego fragmentu elewacji chóru. Zarówno profilowane skrajne (zewnątrzne) ościeża, jak i jedynie sfazowane zwrócone ku sobie (wewnętrzne) ościeża pary okien wschodnich, w całości wykonane są z cegły gotyckiej, bez śladów jakichkolwiek późniejszych przeróbek (ryc. 9), a ponadto w oknie prawym zachował się wierzchołek łuku z profilowanych kształtek (ryc. 10). Wypada w związku z tym uznać, że w trakcie budowy okien stwierdzono, iż łuki rozmierzone zostały zbyt szeroko i między oknami nie pozostałoby dość miejsca, wobec czego rezygnując z bogatego profilu drastycznie zmniejszono grubość samego łuku. Skoro ta nietypowa forma okien okazuje się skutkiem warsztatowej nieporadności budowniczych, nie sposób nadal dopatrywać się we wschodniej ścianie kościoła św. Jana Chrzciciela śladów kompozycji dużego okna wschodniego nawy obejścia i dwóch niskich okien kaplicy, wzorowanej na kościele św. Jakuba w Szczecinie, a rzeczywiście podjętej w tym samym czasie, w ujęciu o wiele bardziej monumentalnym, w ścianie wschodniej obejścia kościoła św. Maurycego w Pyrzycach³⁵.

Nawę główną prezbiterium nakryto czwórpromiennym sklepieniem gwiazdzistym, bez żebra przewodniego, o znacznie prostszym – w porównaniu z odbudowanym sklepieniem korpusu – układzie żeber (ryc. 11). Bogatszy układ gwiazd sześciopromiennych oraz przeskokowych trójpromieni otrzymały trapezowe przęsła obejścia (ryc. 12). Sklepienia nawy obejścia są niższe niż planowano pierwotnie, gdyż na strychu ponad nimi widoczne są jeszcze fragmenty służek – sklepienia te wykonano zapewne dopiero podczas rozbudowy chóru o kaplice. Wnętrze obejścia posiada delikatną artykulację pojedynczymi służkami z maskami w charakterze kapiteli u nasady żeber sklepiennych z płytkami niszami okiennymi w ścianie zewnętrznej. Zapewne fundamenty ścian poprzedniego kościoła wpłynęły na wydłużony przekrój filarów międzynawowych. Prezbiterium oddzielone jest od korpusu ciężkim łukiem tęczowym (ryc. 13), a wskutek nieco większej, niż w korpusie, szerokości nawy głównej nowego chóru, w nawach bocznych występuje na styku obu części wyraźne przewężenie i przesunięcie osi naw (ryc. 14).

Po pewnym czasie, zapewne już w początku XVI w., pomiędzy wydatne przypory nawy obejścia wbudowano niskie kaplice, łącząc je z chórem arkadami o łukach odcinkowych. Kaplice te otrzymały sklepienia nawiązujące do sklepień kryształowych

³³ Rozbudowa prezbiterium przebiegała w dwóch etapach lub co najmniej kampaniach budowlanych. W etapie pierwszym wzniesiono nawy boczne, a dopiero w następnym etapie zrealizowano nawę obejścia. Świadczy o tym zmiana sposobu zwieńczenia elewacji (wąski fryz wnękowy kończy się u nasady wieloboku) i wysokości okien.

³⁴ Ober 2000, 51.

³⁵ Ober 2000; 2005.

(ryc. 15), skrajnie późnogotyckiej bezzebrowej formy sklepienia o dużej liczbie drobnych wysklepek zbiegających się w ostrych krawędziach (tzw. drutach). Sklepienia kryształowe szczególnie częste były w Saksonii, w południowych Czechach, a także w Gdańsku i w państwie zakonnym. Najbliżej Stargardu pojedynczy przykład dobrej klasy sklepienia kryształowego występuje w klasztorze dominikanów w Myśliborzu w Nowej Marchii. Sklepienia w stargardzkich kaplicach są wysoce uproszczone w porównaniu z rozwiązaniami saskimi, czeskimi i pruskimi, na rzucie prostokątnej sieci lub pozbawionego żeber czwórpromienia. Sklepień kaplic oraz prowadzących do nich arkad nie sposób datować wcześniej niż ok. 1500 r. Mimo, iż sklepienia nawy obejścia nawiązują do form stosowanych na Pomorzu od 2. połowy XIV w., można datować je na okres około 1500 r. z uwagi na charakter występujących w konsolach służek ceramicznych masek, przedstawiających najczęściej szerokie, silnie spłaszczone (niekiedy wręcz wklęsłe) twarze o indywidualnych rysach i niekiedy komicznych grymasach (ryc. 16-17), podobne do wykonanych na jeszcze wyższym poziomie i pełniących w strukturze budowli inną rolę masek z elewacji kościoła św. Piotra i Pawła w Szczecinie a także do masek z dawnego klasztoru franciszkanów w Tangermünde w Starej Marchii z przełomu XV i XVI w. Oprócz funkcji konsoli, szereg masek, częściowo glazurowanych, rozmieszczonych zostało w dolnych partiach obejścia, niekiedy bez wyraźnego związku z elementami architektury.

Na zewnątrz wielobocznego zamknięcia prezbiterium kościoła św. Jana Chrzciciela uskokowe przypory zachowały w narożach krótkie odcinki profilowanych lasek (ryc. 18) w narożach i pośrodku – z pewnością jest to pozostałość dekoracji zbliżonej do wystroju przypór kościoła w Chociwlu, niewątpliwie wzorowanej na brunsbergowskiej dekoracji lizen chóru kościoła Mariackiego.

Mimo, iż fundatorzy i twórcy kościoła św. Jana Chrzciciela musieli mieć świadomość, że ich dzieło pozostawać musi w cieniu architektury kościoła Mariackiego, podjęli zarówno w wieży, jak i w szczycie korpusu nawowego, najbardziej wówczas na Pomorzu aktualne i najwyżej cenione programy wystroju. W prezbiterium występuje program niezwykle dla współczesnej miejskiej fary obszaru gotyku ceglanego – zespół blisko pięćdziesięciu masek. W przyporach chóru naśladowano także brunsbergowski wystrój chóru kościoła Mariackiego.

Częste uszkodzenia kościoła w czasach nowożytnych, a przede wszystkim zawalenie się hełmu i najwyższych partii wieży w 1697 r. zubożyły pierwotną architekturę kościoła (np. o sklepienia hal przy wieży), a także spowodowały znaczny zakres rekonstrukcji (np. odbudowano sklepienia korpusu, dodając barokowe główki aniołków, a także przemurowano przeważającą część elewacji korpusu).

Na zakończenie wypada odpowiedzieć na pytanie postawione w tytule artykułu. Odpowiedź wydaje się zresztą niemal oczywista – trudno w architekturze kościoła św. Jana Chrzciciela wskazać jakiegokolwiek konstytucyjne cechy kościoła zakonnego. W przypadku joannitów typ taki zresztą nie istniał – na obszarze Niżu Południowobałtyckiego zakon był patronem i co najmniej współfundatorem wielu innych dużych świątyń parafialnych, z których wymienić wypada przynajmniej kościół św. Piotra i Pawła w Strzegomiu na Śląsku, kościół św. Jana w Werben nad Łabą

w Starej Marchii oraz kościół Mariacki w pomorskim Sławnie. Górzący nad miastem bazylikowy kościół w Strzegomiu, budowany w ciągu niemal całego XIV w., nawiązuje do form korpusu katedry we Wrocławiu i fary w Jaworze, a w szerszym ujęciu – do czeskiej architektury gotyku redukcyjnego³⁶. Kościół św. Jana w Werben (tamtejszy komtur miał tytuł przeora Saksonii, Marchii, Sławii i Pomeranii, był więc przełożonym joannitów ze Stargardu/Suchania oraz Sławna) wznoszony był w czterech etapach, począwszy od późnoromańskiej wieży, poprzez dwa etapy realizacji halowego korpusu, po ukończony w 1466 r. chór trójapsydowy³⁷ – jedno z najbardziej prominentnych rozwiązań zamknięcia wschodniego ceglanych hal obszaru nadbałtyckiego, stosowane stosunkowo rzadko na obszarze od Lubeki, przez Pomorze (gdzie występuje w kościołach Mariackim w Pasewalku i św. Mikołaja w Anklam), Brandenburgię (kościół Mariacki w Gransee i Prenzlau), po Dolny Śląsk (Namysłów)³⁸. Detale kościoła w Werben wykazują związki ze współczesną architekturą Starej Marchii, szczególnie z katedrą w Stendal. Najmniej okazały z tej grupy kościołów Mariacki w Sławnie z XIV w.³⁹ to typowa dla wschodniej części Pomorza bazylika o wysmukłych proporcjach wnętrza, z jednonawowym chórem i masywną wieżą zachodnią. Oprócz dobrej klasy detalu, zwłaszcza gwiaździstych sklepień, o randze kościoła świadczyć może arkada dawnej empory po północnej stronie prezbiterium (empora mieściła się z pewnością na piętrze kaplicy, w części posiadającej po przebudowie sklepienia odmienne niż pozostałe jej partie)⁴⁰.

Wynikająca z powyższego pobieżnego przeglądu różnorodność rozwiązań joannickich miejskich far pozwala sądzić, że zakon nie narzucał fundującym kościół wspólnie z nim mieszczanom żadnych szczególnych rozwiązań funkcjonalnych czy artystycznych, dążył za to wspólnie z nimi do jak najlepszego wykorzystania dostępnych funduszy w celu uzyskania prestiżowego charakteru architektury, przy jednoczesnym wypełnieniu wymogów kultu – było to dążeniem wszystkich chyba osób przyczyniających się do budowy średniowiecznych świątyń. Wybierając formę kościoła, sięgano z reguły po rozwiązania obecne już w danym regionie, niekiedy – jak w Strzegomiu lub Werben – wzmacniając ich rangę przez wyjątkowo monumentalną skalę budowli lub przez motywy o szczególnie prestiżowym charakterze (zamknięcie wschodnie o trzech absydach). Udział finansowy zakonu w budowie wymienionych kościołów był z pewnością różny, największy w małym Werben, będącym pierwszą siedzibą joannitów na ziemiach niemieckich (od 1160 r.)⁴¹.

³⁶ Stulin 1978.

³⁷ Sünder-Gaß 2000.

³⁸ Thurm 1935.

³⁹ Architektura kościoła nie była dotąd przedmiotem bliższych badań, ogólne datowanie na XIV-XV w., występujące w ogólnych omówieniach sztuki Pomorza od połowy XIX w., powtórzone zostało ostatnio w katalogu do syntezy architektury gotyckiej w Polsce – Mroczo 1995.

⁴⁰ O funkcji empor w kościołach gotyckich na przykładzie Prus por. Soćko 2005.

⁴¹ Sünder-Gaß 2000, 206.

Bibliografia

- Hoogeweg H. 1925. *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern 2*. Stettin.
- Kalita-Skwirzyńska K. 1995. Stargard, Kościół p.w. św. Jana Chrz., joannitów. W: T. Mroczko (red.), *Architektura gotycka w Polsce, cz. 2, Katalog zabytków*. Warszawa, 213-214.
- Kugler F. 1840. *Pommersche Kunstgeschichte: nach den erhaltenen Monumenten dargestellt*. Baltische Studien 8 (1). Stettin.
- Lindenhayn-Fiedorowicz A. 2015. Patronat joannicki a sakralna architektura miejska: kościół Mariacki w Stargardzie. *Stargardia* 9, 57-72.
- Majewski M. 1996. Ze studiów nad malowanymi dekoracjami elewacji architektury sakralnej Pomorza Zachodniego z przełomu XV i XVI wieku. *Ochrona Zabytków* 49 (4), 413-416.
- Mroczko T. 1995. *Sławno, Kościół p.w. Panny Marii i św. Jana Chrz., joannitów*. W: T. Mroczko (red.), *Architektura gotycka w Polsce, cz. 2, Katalog zabytków*. Warszawa, 207-208.
- Ober M. 1995. Średniowieczny Szczecin a Stargard – rywalizacja na polu architektury. W: E. Włodarczyk (red.), *Szczecin na przestrzeni wieków. Historia. Kultura. Sztuka*. Szczecin, 127-134.
- Ober M. 2000. Średniowieczna architektura Stargardu na tle regionu południowego pobrzeża Bałtyku. W: M. Majewski (red.), *Dawny Stargard i jego mieszkańcy. Materiały z sesji naukowej 18-19 X 2000 w Stargardzie*. Szczecin, 33-54.
- Ober M. 2004. O blendzie typu stargardzkiego. W: M. Glińska, K. Kroman, R. Makala (red.), *Terra Transoderana: sztuka Pomorza Nadodrzańskiego i dawnej Nowej Marchii w średniowieczu*. Szczecin, 89-98.
- Ober M. 2005. Die St. Mauritiuskirche in Pyritz. Raffinierte Lichtführung in reduzierter Architektur. W: E. Badstübner, G. Eimer, E. Gierlich, M. Müller (red.), *Licht und Farbe in der mittelalterlichen Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums*. Berlin, 56-70.
- Oliński P. 2002. Mieszczanin w trosce o zbawienie. Uwagi o memoratywnych funkcjach fundacji mieszczańskich w wielkich miastach pruskich. W: H. Manikowska, H. Zaremska (red.), *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*. Warszawa, 347-359.
- Schmidt C. 1878. *Geschichte der Kirchen und milden Stiftungen der Stadt Stargard a. I. Stargard*.
- Sire H.J.A. 2000. *Kawalerowie Maltańscy*. Warszawa.
- Soćko A. 2005. *Układy emporowe w architekturze państwa krzyżackiego*. Warszawa.
- Stulin S.J. 1978. Kościół joannicki w Strzegomiu i jego znaczenie dla architektury gotyckiej Śląska. W: Z. Świechowski (red.), *Z dziejów sztuki śląskiej*. Warszawa, 149-200.

- Sünder-Gaß M. 2000. Die Pfarr- und Johanniterkirche St. Johannes in Werben/Elbe. Baugeschichte und kunsthistorische Einordnung. W: G. Eimer, E. Gierlich (red.), *Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums – der theologische Aspekt*. Berlin, 205-222.
- Thurm S. 1935. *Norddeutscher Backsteinbau. Gotische Backsteinhallenkirchen mit dreiapsidialem Chorschluß*. Berlin.
- Zaske N. 1958. Die St. Marienkirche zu Greifswald und der märkische Einfluss im nordischen Quartier der Hanse. *Baltische Studien NF* 45, 71-94.

Zusammenfassung

Klosterkirche oder Pfarrkirche der Altstadt? Architektur der St. Johanneskirche in Stargard und Patronat des Johanniterordens

Der Ritterorden der Johanniter hat wohl noch um Mitte des 12. Jh. seinen ersten Sitz in Pommern, in Alt-Schlawe/Sławsko in Hinterpommern erhalten. In der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts hat der pommersche Herzog Bogislaw I dem Orden das Haus in Stargard "mit Pertinentien" geschenkt. Bald sind die Johanniter Besitzer von 22 Dörfern um Stargard, Pyritz/Pyrzyce und Stettin/Szczecin geworden, wobei ihre Spuren noch heute in Details einiger Dorfkirchen zu finden sind (Kreuze des Hl. Johannes auf dem Giebel der Kirche in Wittichow/Witkowo und am Portal der Kirche in Zartzig/Strachocin). Obwohl im 13. Jh. die Komturei nach Zachan/Suchań verlegt wurde, blieb beim Orden das Patronatsrecht an den beiden Pfarrkirchen der Stadt.

Die erste St. Johanniskirche war ein kleiner (meistens Kapelle genannt), rechteckiger Saalbau aus Granitquader, dessen Breite wohl das heutige Chormittelschiff entspricht. Aufgrund der einigen in Chor Pfeilern wiederverwendeten Quader mit abgestuften Sockel lässt sich die Bauzeit der Kapelle im 4. Viertel des 13. Jh. vermuten. Im 14. Jh. hat man in der Kapelle zahlreiche Altäre und Vikarien gestiftet.

Laut erhaltener Inschrift an der Turmsüdwand wurde der Neubau im Jahre 1408 begonnen als ein hoher Turm mit Seitenhallen, und ein dreischiffiges Hallenlanghaus. Der prächtige Ostgiebel des Langhauses (heute nur im Dachgeschoß sichtbar) zeugt, dass die alte Kapelle noch gewisse Zeit als Chor der neuen Kirche gedient hat. Die Turmwände gliedern die hohen Blenden vom „Stargarder Typs“, der gerade einige Jahrzehnte früher im Nordturm der Marienkirche formuliert wurde. Der Ostgiebel dagegen zeigt Einfluß der Marienkirche in Greifswald, eines der bedeutendsten Hallenbauten des 14. Jh. in Pommern.

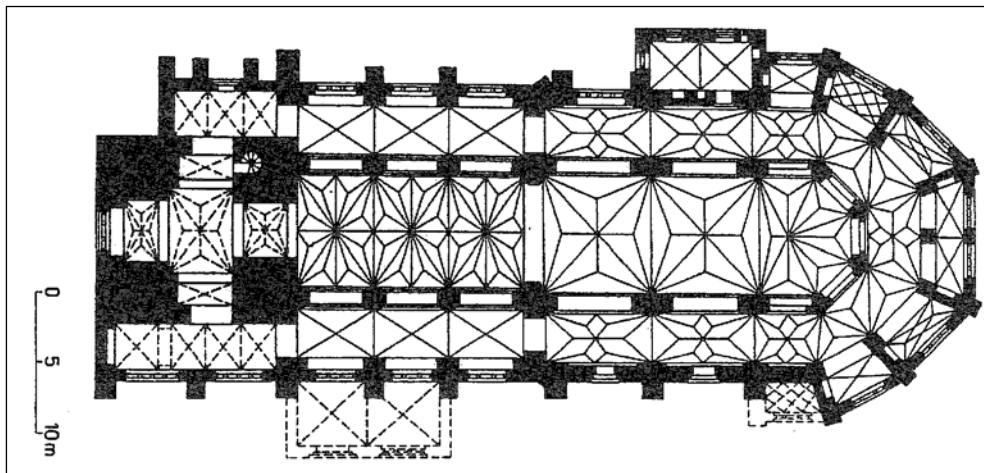
Der neue Hallenumgangschor entstand erst im letzten Viertel des 15. Jh. und wurde am Anfang des 16. Jh. mit dem Kapellenkranz ergänzt. Innen sind die Dienste und Gewölbeansätze mit fast 50 Kopfmasken versehen, einige Kapellen zeigen einfache Formen des Zellengewölbes. Außen fallen besonders die Spuren von Strebpfeilerschmuck, wohl eine vereinfachte Nachahmung der Lisenen der Marienkirche, und ein Doppelfenster in der Ostwand des Mittelschiffs.

Die stargarder St. Johanniskirche, zwar in spätmittelalterlicher Gestalt im Schatten der Hauptkirche St. Marien entstanden, zeugt durch die Anwednung der aktuellen Motive und Formen vom hohen Ehrgeiz ihrer Bauherren. Die Kirche hat keine Merkmale einer Klosterkirche, gleich der anderen großen Stadtkirchen in Schlesien (Striegau/Strzegom), Altmark (Werben) und Pommern (Schlawe/Sławno) des 14. und 15. Jh., wo der Johanniterorden das Patronatsrecht gehabt hat. Die Ordensritter versuchten mit den Stadtbürgern zusammen lieber einen möglichst ansehnlichen, prächtigen Kirchenbau zu schaffen, der von ihrer Frömmigkeit, aber auch vom ihren Wohlstand, zeugen konnte.

Übersetzung: Marek Ober

Ryc. 1. Filar w prezbiterium z wtórnie użyтыми granitowymi kwadrami z kościoła z XIII w. Fot. M. Ober

Ryc. 2. Rzut kościoła wg F. Boehmera, zmieniony. Opr. M. Ober

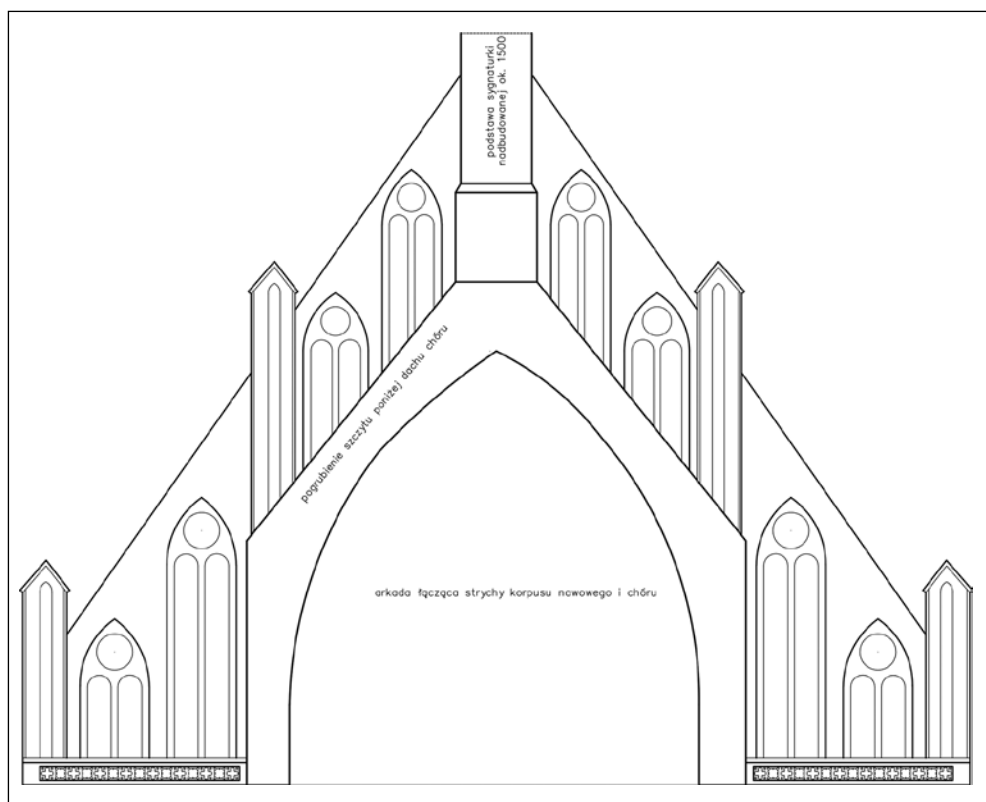
Ryc. 3. Tablica z inskrypcją w południowej ścianie wieży (treść inskrypcji podano w przypisie 23).
Fot. M. Ober

Ryc. 4. Pozostałości przypory i malowanego fryzu jednonawowego prezbiterium, zachowane ponad sklepieniem obejścia. Fot. M. Ober

Ryc. 5. Fragment maswerkowego fryzu u nasady szczytu wschodniego korpusu nawowego. Fot. M. Ober

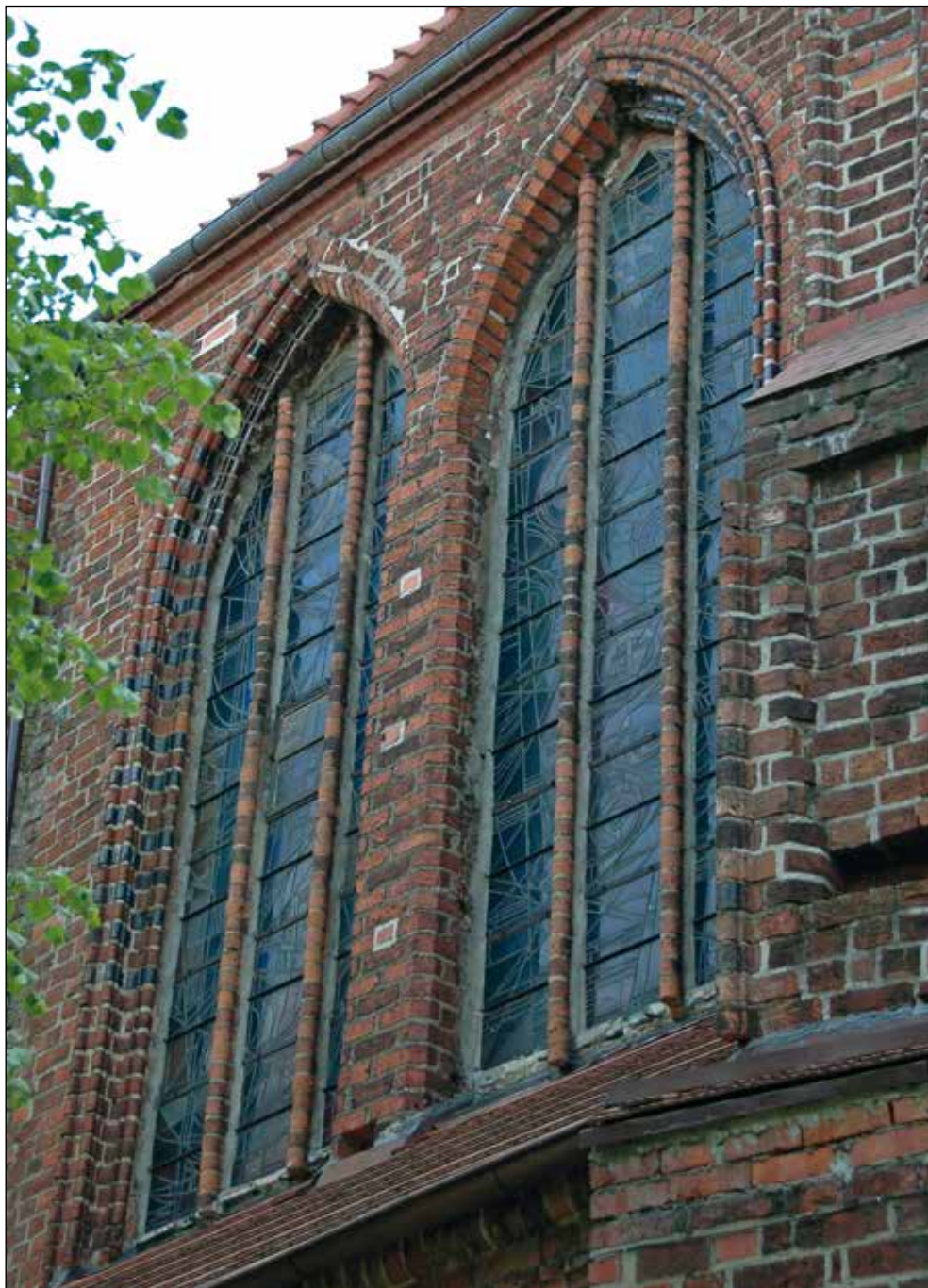
Ryc. 6. Rekonstrukcja szczytu wschodniego korpusu nawowego. Opr. M. Ober na podstawie częściowego pomiaru w lipcu 2009 r.

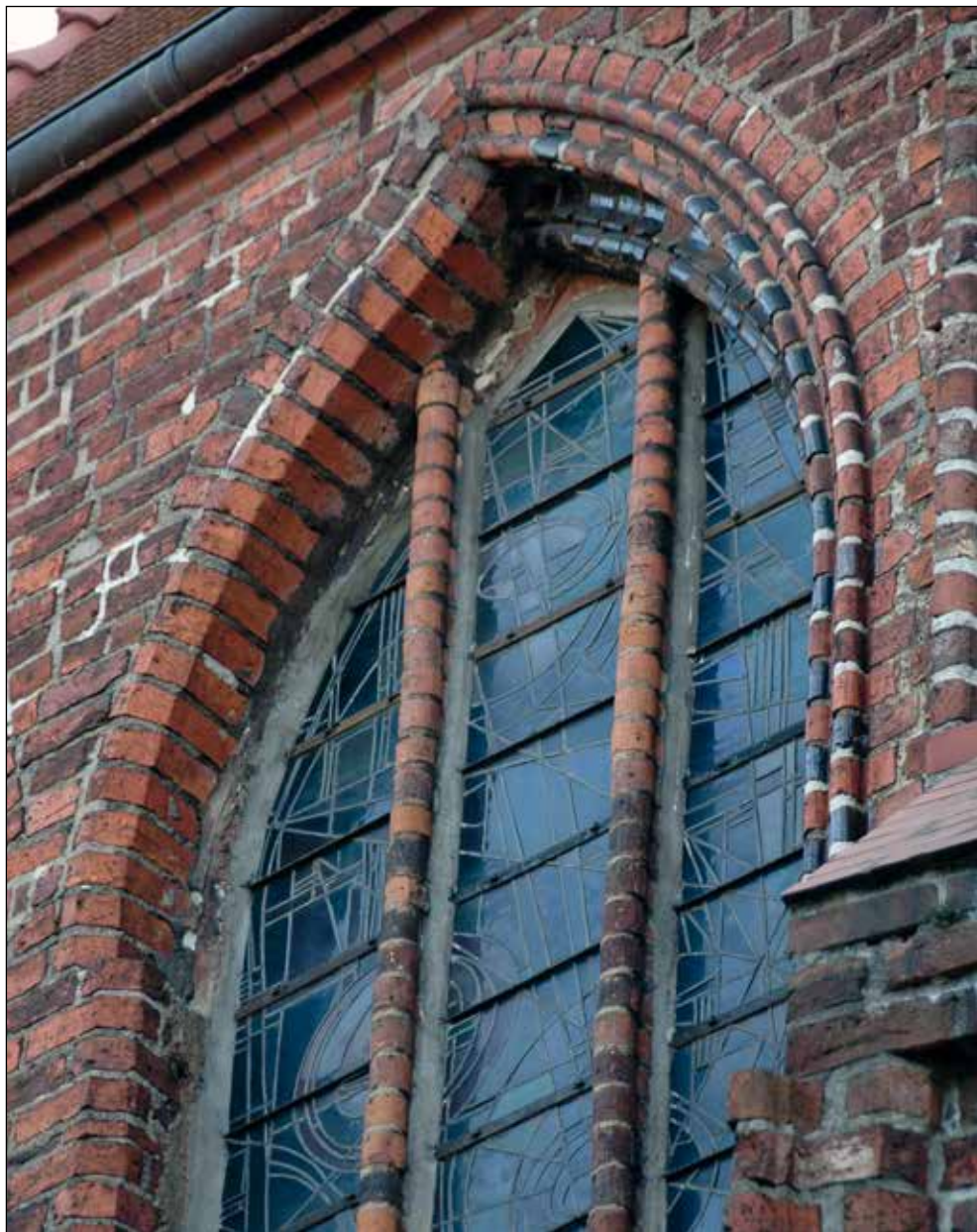
Ryc. 7. Górna część blendy w prawej dolnej części szczytu korpusu. Po lewej widoczna krawędź pogrubionej środkowej części szczytu, powyżej fragment lizeny o szfowanej krawędzi. Fot. M. Ober

Ryc. 8. Dekoracja blendami typu stargardzkiego w południowej ścianie wieży. Fot. M. Ober

Ryc. 9. Podwójne okno we wschodniej ścianie obejścia prezbiterium. Fot. M. Ober

Ryc. 10. Wierchołek prawego otworu podwójnego okna we wschodniej ścianie obejścia. Fot. M. Ober

Ryc. 11. Widok na sklepienia nawy głównej chóru (po lewej) i korpusu (po prawej). Fot. M. Ober

Ryc. 12. Widok na sklepienie obejścia prezbiterium. Fot. M. Ober

Ryc. 13. Widok na nawę główną prezbiterium. Fot. M. Ober

Ryc. 14. Nawa północna obejścia prezbiterium. Widoczna wąska arkada w miejscu styku z korpusem nawowym. Fot. M. Ober

Ryc. 15. Kaplice po północno-wschodniej stronie obejścia prezbiterium. Widoczne sklepienia kryształowe.
Fot. M. Ober

Ryc. 16. Maski – wsporniki żeber sklepiennych w obejściu prezbiterium. Fot. M. Ober

Ryc. 17. Maski – wsporniki żeber sklepiennych w obejściu prezbiterium. Fot. M. Ober

Ryc. 18. Pozostałości dekoracji przypory obejścia prezbiterium. Fot. M. Ober